

Osmanlı Kentlerinde 19. Yüzyıldaki Dönüşümler: İstanbul, Fener Örneği

Melis Bilgiç*

Özet

1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından İstanbul, Doğu Akdeniz'in tüm büyük şehirlerinde olduğu gibi modernleşme çabası ile bir dizi değişim geçirmiştir. Bu makalede İstanbul'un Haliç kıyısında önemli bir merkez olan Fener Mahallesi'ndeki değişim süreci ve bunun etkenleri incelenerek kent dokusundaki dönüşümün ortaya konması amaçlanmıştır. Fener, Osmanlı döneminde 17. yüzyıl itibarıyla Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin bölgeye taşınmasıyla uluslararası ölçekte dini bir merkez haline gelmiştir. 18. yüzyıl sonundan itibaren Haliç'te sanayileşmenin etkisiyle Fener'in sosyal dokusu değişime uğrarken aynı süreçte gayrimüslimlere tanınan haklar çerçevesinde inşa edilen yeni yapılar görülmektedir. Yerleşim, modernleşmenin farklı etkilerini bir arada barındırması nedeniyle diğer mahallelerden ayrılır. Çalışma kapsamında Fener Mahallesi'nin Tanzimat Fermanı'nın ilanından (1839) II. Meşrutiyet'in (1908) ilan edilmesine kadar olan dönemi ele alınmıştır. 19. yüzyılda Fener'in dönüşümünü konu alan araştırma, bu dönemi aydınlatan kaynakların taranması ve ilgili dönem haritalarının çözümlenmesi ile kentsel dönüşüm dinamiklerini irdelemiştir.

Anahtar sözcükler: İstanbul, Haliç, Fener, kentsel dönüşüm, Osmanlı modernleşmesi

Abstract

Transformations in Ottoman Cities in the 19th Century: the Case of Fener, Istanbul

Following the declaration of the Tanzimat Edict in 1839, Istanbul —as was the case in all major cities of the Eastern Mediterranean— underwent a process of modernization. This article aims to reveal the transformation in the urban fabric by examining the process of change and factors behind it in the Fener district, which is an important center on the shores of the Golden Horn of Istanbul. Fener became an international religious center in the 17th century with the relocation of the Greek Orthodox Patriarchate to the district. From the end of the 18th century onwards, industrialization around the Golden Horn led to changes in Fener's social fabric, and new buildings were constructed in the district as new rights were granted to non-Muslims. The settlement differs from other neighborhoods in terms of accommodating a combination of various effects of modernization. Within the scope of this study, the transformation of the Fener district between the declaration of Tanzimat (1839) and the beginning of the Second Constitutional Era (1908) is discussed. The research examines the dynamics of urban transformation of this period through a study of relevant sources and an analysis of local maps.

Keywords: Istanbul, Golden Horn, Fener, urban transformation, Ottoman modernization

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyıl başlarından itibaren devlet otoritesini güçlendirmek ve askeri başarıyı tekrar elde etmek için yapılan reformlarla başlayan modernleşme süreci, 19. yüzyılda hızlanarak devam etmiştir.¹ 1839'da

* Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü

1 Murat Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*, çev. Büşra Helvacıoğlu (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2018), 15.

ilan edilen Tanzimat Fermanı ile birlikte yönetim, hukuk, mülkiyet hakları, eğitim, ekonomi ve sosyal konular gibi birçok alanda yenilik gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde başta İstanbul olmak üzere Osmanlı kentlerinde hem yasal-yönetel hem de kentsel mekâna yönelik düzenleme hareketleri başlamıştır. İmparatorluğun başkenti İstanbul, modernleşme sürecinde kentsel alandaki değişimin en yoğun yaşandığı kent olarak öne çıkmıştır.

Yurtdışında görev yapan elçilerin gözlemleri ile İstanbul'u Batılı anlamda modern bir başkente dönüştürme arzusu, kentsel mekânın düzenlenmesine ilişkin planlama ilkelerine dair bir anlayış geliştirmeye başlamış ve 19. yüzyılın ilk yarısında inşaat nizamnameleri ve diğer kurumsal yapılanmaya dayalı reformlara girişilmesi ile sonuçlanmıştır.² Tanzimat reformları, kentsel düzenin sağlanması konusunda daha önce hayata geçirilememiş yaptırımların nedeni olarak görülen, zayıf merkezi otoritenin sağlamaştırılmasının yöntemi olarak görülmüştür. Ayrıca Osmanlı yönetiminin İstanbul için öngördüğü estetik yaklaşım ile kent imajının iyileştirilmesine yönelik çalışmalara öncelik verilmiştir.³ Tekeli, İstanbul metropol alanının dönüşümünde ortaya çıkan sorunları, yoğun ahşap dokuya sahip kentte büyük tahribata yol açan yangınların önlenmesi, nüfusu hızla büyüyen kentte yeni yerleşim alanlarına ihtiyaç duyulması, yeni ekonomik ve yönetsel reformlar sonucu kent merkezinin yeniden yapılanması gereksinimi ve buna bağlı olarak sosyal tabakanın yer değiştirmesi olarak belirtmiştir. Kentin en önemli diğer sorunu ise ulaşım ve alt yapı sistemlerinin eksikliğidir. Bu dönemde denizyolu ve demiryolu gibi taşımacılık ağlarının gelişmesi, kent uzamını büyütüştür.⁴

Osmanlı İmparatorluğu modernleşme sürecinde, yukarıda özetlenen sorunlara çözüm bulmak için sanayileşen Batı ülkelerinin kurumsal yapısını ve şehircilik anlayışını izlemiştir. Bir yandan ekonomik reform kararları, diğer yandan kentsel mekânı şekillendirmek için yeni kurumlar ve nizamnameler, yüzyıl sonunda İstanbul'un çok katmanlı tarihi alanlarının değişimine yol açarken aynı zamanda söz konusu tarihi kent çevresinde yeni alanların gelişimine yön vermiştir. 19. yüzyılda kent dokusunu iyileştirmek için fırsat olarak görülen yangınlar sonrası ızgara planlı, geniş sokakların inşa edilmesi gibi düzenlemelerin kent içinde öncelikle gayrimüslimlerin yoğunlukta yaşadığı yerleşimlerde uygulandığı görülmüştür.⁵ Buna ek olarak, ekonomik reformların etkisinde gerçekleştirilen sanayileşme girişimlerinin yer seçimi ve geliştirilen yeni yapı tipolojileri de öncelikle gayrimüslim yerleşim alanlarının değişiminde etkili olmuştur.⁶

Çalışma kapsamında söz konusu değişimlere dair izler barındıran Haliç'in güney kıyısında bulunan Fener Mahallesi seçilmiştir. 1500 yıllık tarihe sahip, farklı uygarlıklar ve kültürlerle varlığını sürdürmüş Fener,⁷ İstanbul'un fethinden

2 Gül, *Modern İstanbul'un Doğuşu: Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*, 40.

3 Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Tanzimat: Değişim Süreci İçinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, der. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006), 348.

4 İlhan Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 41.

5 Pierre Pinon, "The Parcelled City: Istanbul in the XIXth Century", *Rethinking XIXth Century City* içinde, der. Attilio Petruccioli (Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1998), 48.

6 Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, 90.

7 İstanbul'un diğer yerlerinde bulunan ve içinde fener kelimesi geçen (Fenerbahçe, Rume-lifeneri) diğer mahallelerden ayırt edilmesi için Haliç Fener'i olarak da anılmıştır. Bkz. Reşat Ekrem Koçu, "Fener Nahiyesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 içinde, der. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), 5640.

sonra yoğun bir şekilde gayrimüslimlerin yerleştirildiği ve Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin de bölgeye taşınması ile Haliç'te sürekliliklerin izlenebileceği önemli merkezlerden biri olarak öne çıkmıştır. Etnik yapının çoğunluğunu, Osmanlı yönetimi ile yakın ilişkiler içerisinde olan Rumların aristokrat kesiminin oluşturduğu bölge, Rum Ortodokslarının odak noktası olmuştur. 19. yüzyılda kentsel dönüşüm hareketlerinin aktörleri arasında Osmanlı yönetiminin yanı sıra gayrimüslimler ve Batılı devletler de yer almıştır. Bu özellikleriyle Haliç'in bütünü içinde Fener'e özgü değişimlerin okunması önem kazanmaktadır.

Bu çalışmada, 19. yüzyılda değişimin en hızlı ve doruk noktada yaşandığı Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi (1839) ve II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) arasında geçen süreçte, Fener'de kentsel dönüşüm hareketlerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Fener ve parçası olduğu Haliç kıyılarının tarihi süreç içinde izlediği gelişimin ne şekilde yön değiştirdiği ve bu değişimde etkili faktörler incelenmiştir. Fener ve çevresinin değişimini, fiziksel ve sosyal verilere dayanarak anlatan çalışmanın birinci bölümünde, Fener'in Tanzimat Fermanı'nın ilanından önceki mekânsal yapısı tanımlanmıştır. İkinci bölümde ise Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra II. Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar olan dönemde Fener ve yakın çevresi ile kentsel ölçekte yaşanan değişim ve düzenlemelerin etkenleri ve aktörleri, yasal düzenlemeler ve yangınlar, sanayileşme ile ortaya çıkan konut ihtiyacı ve farklı cemaatlere özgü yapılar başlıkları altında, Haliç'in bütünü içinde ele alınarak incelenmiştir. Araştırmada söz konusu dönemlere ait harita, gravür, fotoğraf, kartpostal gibi görsel kaynaklardan ve yazılı kaynaklardan yararlanılmıştır. Haliç kıyılarının ve Fener'in tarihsel süreçte gelişimine ve mevcut durumunun tespitine yönelik çalışmalar bulunmasına karşın Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesiyle alınan reform kararları ve bunların kentsel mekâna yansımalarını çok boyutlu ve bir arada gelişen etkileriyle birlikte değerlendirmesi bu çalışmayı özgün kılmaktadır.

Fener'in Mekânsal Yapısını Tanımlayan Ögeler: Bizans Dönemi

Doğu ve Batı Roma imparatorlukları 395 yılında ayrıldıktan sonra Konstantinopolis Doğu Hıristiyanlarının, Roma (Papalık) ise Batı Hıristiyanlarının başpiskoposluğu olmuştur. Suriye, Filistin ve Mısır 7. yüzyılın ilk yarısında Müslümanların eline geçtiği için Roma ve İstanbul dışındaki patrikliklerin etkisi azalmış, böylece İstanbul patrikliğinin Doğu'daki ruhani üstünlüğü artmıştır.⁸ Bu üstünlük ileride Fener'in karakterini belirleyecek önemli bir etken olacaktır. Tarihsel süreçte İstanbul surları kenti genişletmek amacıyla birbirini takip edecek şekilde kademeli olarak inşa edilmiştir. İlk olarak kent Byzantion döneminde surlarla kuşatılmıştır. I. Constantinus döneminde (324-337) Byzantion surlarından 2,5 km genişletilerek Haliç'te Unkapanı-Cibali arasından başlayan ve Marmara kıyısında yaklaşık Kocamustafapaşa konumuna doğru uzatılan yeni sur sistemi yapılmıştır.⁹ Ardından 5. yüzyılın ikinci yarısında (439) II. Theodosios (408-450) tarafından artan mekânsal ihtiyaçlar ve savunma gereksinimleri doğrultusunda ortaçağın en önemli savunma sistemlerinden olan kara surları inşa edilmiştir.¹⁰ Yeni surlar Constantinus surlarının çevrelediği kenti, Fener ve Blakherna bölgesini de (günümüzde Ayvansaray) içine alarak büyütmüş ve günümüz Tarihi Yarımadası'nın batı sınırı şekillenmiştir.¹¹

8 Musa Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999), 25.

9 Semavi Eyice, *Tarih Boyunca İstanbul* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2010), 54.

10 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2010), 56.

11 Raymond Janin, *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique* (Paris: Institut Français D'études Byzantines, 1950), 46.

Kentin Haliç ve Marmara kıyılarının güvenliğini sağlamak amacıyla II. Theodosios döneminde tek sıra hatlı deniz surları inşa edilmiştir. Fener'in adını Sarayburnu'ndan Ayvansaray'a kadar uzanan Haliç Surları'nın bir kulesinde bulunan liman fenerinden aldığı söylenmektedir.¹² Haliç Feneri'ne, deniz surlarının Fener Kapısı'ndan girildiği bilinmektedir.¹³ Bu kapı tarihte "Porta Phani, Porta del Pharo, Porta El Phanari, Porta Phenaria Lanterne Thor" gibi isimler almıştır. Fatih Vakfiyesi'nde ise, Fener Kapısı ismi ile yer almıştır.¹⁴ Fener Kapısı isminin 1351 tarihli bir belgede geçmesi kapının fetihten önce bu isimle var olduğunu gösterir. Melchior Lorichs'in İstanbul panoramasında, Petriyon Surları'nın batı ucunda diğerlerinden daha yüksek bir burç (Fener kulesi) ve bu burcun yanında "Lanterne Thor" yazılı bir kapı görülmüştür. Kapı da bu burca eş olarak Fener Kapısı ismini almıştır.¹⁵

Fener Kapısı, Castrum Petrii olarak adlandırılan Petri Kalesi içine açılmıştır. Fener Kapısı ile doğusunda yer alan Petri (Taş) Kapısı arasındaki alanda kıyıda devam eden sur hattına ek olarak karada, yukarı yönde eğim doğrultusunda ikinci bir kara suru hattı görülmektedir¹⁶ (Şekil 1). İki sur arasındaki alan, Justinianus döneminde (527-565) saray nazırı olan Petrus'a atfen Petriyon Meydanı adını almıştır.¹⁷ Topografik açıdan kayalık bir bölge olan Petriyon, Bizans döneminde daha çok kiliselerin, manastırların ve sarayların yapıldığı bir bölge olmuştur. Yerleşimde Byzantion döneminden kalma Kadınlar Manastırı ile 230-237 yılları arasında yapılan Hagia Euphemia Kilisesi ve İoannes Prodromos kilise ve manastırları olduğu bilinmektedir.¹⁸

1204'te gerçekleşen Latin işgali ve sonrasında kurulan Latin İmparatorluğu esnasında çıkan büyük yangınlar sonrasında kent büyük ölçekli tahribat geçirmiş ve nüfusun bir bölümü göç etmiş ve kentin ekonomik etkinliği azalmıştır.¹⁹ 1403'te İstanbul'u ziyaret eden Ruy Gonzales de Clavijo, şehrin yoğun alanları olarak Haliç kıyılarını göstermiştir. Kapalı bir liman olmanın avantajı ile Haliç kıyılarında deniz ticareti önemli bir yer tutmuş ve burada Bizans döneminden itibaren sürekli bir yerleşim olduğu görülmüştür.²⁰

Fener'in Mekânsal Yapısını Tanımlayan Öğeler: Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde kent, sur içi İstanbul, Galata ve Eyüp (Haslar) olmak üzere idari bakımdan üç bölgeye ayrılmıştır. Bu birimler de kendi içlerinde her kadılık nahiyelere, nahiyeler ise mahallelere ayrılarak şekillenmiştir.²¹ Yerleşme bölge-

12 Koçu, "Fener Nahiyesi", 5641.

13 Jak Deleon, *Balat ve Çevresi: İstanbul'un Fethi ve Haliç Surları* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004), 109.

14 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, cilt 1, haz. Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), 30.

15 Feridun Dirimtekin, *Fetih Önce Haliç Surları* (İstanbul: İstanbul Enstitüsü, 1956), 56.

16 Alexander Van Millingen, *Byzantine Constantinople the Walls of the City and Adjoining Historical Sites* (Londra: Elibron Classics Replica Edition, 1899), 242.

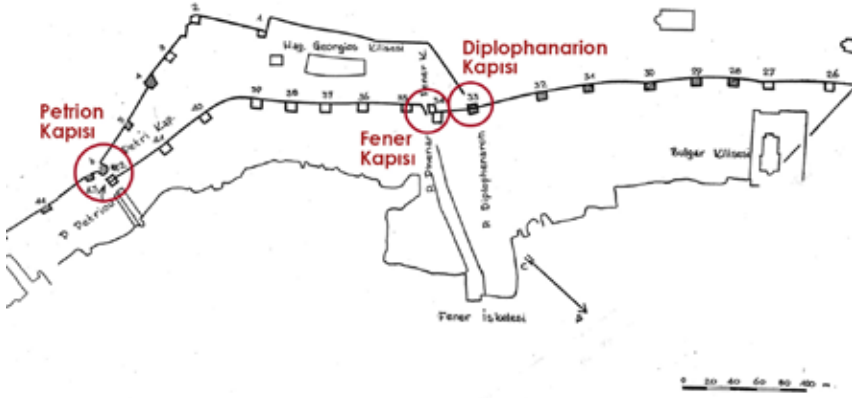
17 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi 17. Asırda İstanbul* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988), 167.

18 Can Binan, "Petriyon", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 249.

19 Halil İnalçık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", *Dünya Kenti İstanbul* içinde, der. Afife Batur (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996), 22.

20 Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi*, 223.

21 İnalçık, "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası", 31.

Şekil 1. Haliç Surları'nın Fener'i gösteren Feridun Dirimtekin (1956) tarafından hazırlanmış krokisi

leri farklı karakterde, cami, kilise ya da sinagog gibi dinsel yapıların etrafında toplanmış etnik ya da dinsel kökenlerine göre farklı özellikler taşımaktadır.²²

Fetih sonrası önemli ölçüde azalan kent nüfusu, farklı bölgelerden iskânlarla artırılmaya çalışılmıştır. İstanbul'da Rum iskânı, başlangıçta Mora ve Ege adalarında getirilenlerle ve ardından İzmir başta olmak üzere Anadolu Rumlarıyla gerçekleştirilmiştir. Şehre iskân ettirilen cemaatlerden Moralı Rumların Fener'e yerleştirildiği bilinmektedir.²³ Ayakapı, Petri Kapısı, Fener, Kumkapı, Cibali, Samatya, Topkapı gibi kentin farklı mahallerine yerleştirilen Rumlar, bu bölgelerdeki kiliselerin etrafında yoğunlaşmışlardır. 1600 yılından sonra Patriklik makamının bulunduğu Fener'de Rum nüfusu yoğunluk kazanmıştır.

II. Mehmed'in (1444-1446, 1451-1481) gayrimüslim toplumların sosyal ve ekonomik konumunun düzenlenmesi amacıyla fetihten sonra çıkardığı fermanla Patrikhane ve Rum Patriği'nin yasal konumu belirlenmiştir.²⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altındaki gayrimüslim cemaatlerde her inanın kendi dini-ruhani liderinin idaresinde siyasi örgütlenmesi ve yönetilmesine Millet Sistemi adı verilmiştir. Bu düzen uyarınca II. Mehmed tarafından Bizans hükümdarları zamanında uygulanan kurallara uyularak, Doğu-Batı kiliselerinin birleşmesine karşı olan Georgios Skolarios, II. Gennadios adıyla yeni patrik olarak seçilmiştir. II. Mehmed'in patriğe çeşitli haklar tanınması ve ona "millet başı" unvanı vererek cemaatinin meseleleri üzerinde yetkili kılması Ortodoksluğun İstanbul'da etkinliğini sürdürmesini sağlamıştır.²⁵ Patrikhane makamı olarak 1456'ya kadar bugünkü Fatih Camisi'nin yerindeki Havarriyun Kilisesi belirlenmiştir. Patrikhane, kent içinde yer değiştirmeler sonucunda 1601'den itibaren günümüzde de halen varlığını sürdürdüğü Fener'de konumlanan Theotokos Kilisesi'ne, ardından 1720 yılında inşa edildiği kabul edilen Hagios Georgios

22 Robert Mantran, "17. ve 18. Yüzyıllarda İstanbul", *Dünya Kenti İstanbul* içinde, der. Afife Batur (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996), 41.

23 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, cilt 1, 76.

24 Zafer Karaca, "Rum Ortodoks Patrikhanesi", *Diünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 içinde, (İstanbul: Tarih Vakfı, İstanbul, 1994), 351.

25 Richard Clogg, "The Greek Millet in Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes ve Meier Publishers, 1982), 185.

Şekil 2. Fener'de 20. yüzyıl başında kent dokusundan örnekler, 1902 (İstanbul 6 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlükleri (KVKBKM) Arşivi, 2017)

Kilisesi'ne yerleşmiştir²⁶.

İstanbul Fener Patrikhanesi, zamanla Ortodoksların dini ve idari merkezi durumuna gelmiştir. Ortodoksların çoğunluğu Rum olduğundan, Rum Patrikhanesi olarak anılır. Osmanlılar Balkanlar'daki Ortodoksları kendi bayrakları altında toplamış, ardından Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Eflak-Boğdan kiliseleri patrikhaneye bağlanmış; böylece patrik bu ülkelerin kendi milli devletlerini ve kiliselerini kurdukları 19. yüzyıla kadar geniş bir bölgede dini otoritesini sürdürmüştür.²⁷ Patrikhane, İstanbul Rumlarının odak noktası olma özelliği gösterdiği gibi farklı ülkelerden Ortodoksları da Fener'e çekmesiyle bölgeye uluslararası ölçekte dini merkez olma özelliği kazandırmıştır.²⁸

Fener'in gelişiminde önemli rol oynayan bir diğer unsur ise Patrikhane'ye bağlı iyi eğitilmiş ve yabancı dil bilen, 1453-1821 yılları arasında Osmanlı dış siyasetinde etkili olmuş, Fenerli Rum Beyleri'nin (Fenerli Rum Aristokratları, Fanariotes, *Fanariyotlar*) Cibali'den Balat'a kadar uzanan bu bölgede yaşamış olmasıdır. 17. yüzyıldan itibaren *Fanariyotlar*ın Eflak-Boğdan beyliklerine tayin edilmeleri Patrikhane'nin nüfuzunu artırarak Fener Mahallesi'ni bir seçkinler ve burjuvalar mahallesi haline getirmiştir. Fenerliler, mahallenin kıyısında sıralan kâgir, iki veya üç katlı, görkemli konak ve yalılar yaptırmıştır²⁹ (Şekil 2). İstanbul'un küçük ölçekli ahşap dokusu ile karşılaştırıldığında Fener kâgir dokunun zengin bir örneği olarak gösterilmiştir.

Evliya Çelebi, 17. yüzyılda özellikle Fener Kapısı ve Petri Kapısı'nda ikamet eden Rumlardan meyhaneci esnafının çoğunlukta olduğunu ve balık pazarlarının da bölgede yoğunlaştığını kaydetmiştir.³⁰ Mantran'ın haritalarında Fener'de

26 Wolfgang Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, çev. Ülker Sayın (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), 137-138.

27 Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, 74.

28 Nur Akın, "Fener", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 281.

29 Koçu, "Fener Nahiyesi", 5642.

30 Evliya Çelebi, *Günlüğü Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, cilt 2, 540-660.

Şekil 3. 1890 yıllarında Fener kıyıları, William-Sachtleben ve Thomas Allen'a ait fotoğraflar (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf-Harita Arşivi)

çömlekçi esnafının, meyhanelerin, oyuncuların ve cambazların yerleştiği görülmektedir.³¹ 18. yüzyılda İstanbul'da yaşamış olan Hovhannesyan, Osmanlı döneminde Fener'deki Rum nüfusun yerini koruduğunu belirtmiştir.³² İnciciyan da 18. yüzyıl İstanbul'unda Rumlar ve özellikle zengin metropolitlerin Fener'de oturduklarını bildirmektedir.³³ Bölgede yer alan "Silahhane Pazarı", İstanbul'un en zengin çarşılarından biri olmuş ve Ayakapı'dan Fener-Balat'a kadar uzanan bölümde mezbaha, kalafathaneler ve mumhane alanın önemli ekonomik tesisleri olmuştur. Ayrıca güvenlik için "Yeniçeri Kolluğu" karakolu da bulunduğu bilinmektedir.³⁴

Bölgenin en önemli camisi Fenerkapısı Mescidi, günümüzde mevcut olmayan Fener Kapısı'nın yanında yer almıştır. Kapı, Mürsel Paşa ve Abdüleziz Paşa caddelerinin (eski adıyla *Rue Fener Balat* üzerinde) bağlandıkları noktaya denk gelmektedir. Ayrıca Fener Kapısı Hamamı (Fener İskelesi Hamamı) adıyla anılan, Fener Kapısı'nın iç tarafında, *Rue Patrikhane* (Dr. Sadık Ahmet Caddesi) üzerinde yer alan ve günümüze ulaşamamış bir hamam yapısı olduğu bilinmektedir. Fener İskelesi, Balat İskelesi ile birlikte Haliç'in önemli ve aktif iskelelerinden biri olmuştur. Fener İskelesi'nin yanında bir deniz hamamı, kayak iskelesi ile birlikte kıyının en büyük gazinosu olan Fener İskele Gazinosu yer al-

31 Robert Mantran. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, cilt 2, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990).

32 Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev. Elmon Hançer (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1997), 23.

33 Petrus Gyllius İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, çev. Hrand Der Andreasyan (İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1956), 16.

34 Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, 22-24.

mıştır³⁵ (Şekil 3). Kayık iskelesinin Haliç'te vapur taşımacılığı başlamadan önce aktif kullanıldığı bilinmektedir. 1801-1802'de düzenlenmiş Kayıkçı Esnafı Sicil ve Kefaret Defteri'nde, Fener İskelesi'ne kayıtlı 78 kayık ve kayıkçı bulunduğu, bunların 36'sının Müslüman, 42'sinin Rum, Ermeni ve Bulgar olduğu yazar.³⁶ 18. yüzyılda Cibali'den sonra Fener, Balat iskelelerinde ticaretin yoğunluğu azalırken diğer yandan bu kıyılarda zengin kesimin yalıları artmakta, sandal gezintileri gibi liman dışı faaliyetler bulunmaktadır. Evliya Çelebi, Fener Kapısı meydanında gezinti ve dinlenme yerleri olduğunu belirtmiştir.³⁷ 18. yüzyıl sonlarına ait, Bostancıbaşı Defterleri olarak adlandırılan ve taşınmazları sahipleriyle birlikte tanıtan listelerde Haliç'teki pek çok *Fanariyot* evinin de adı geçmektedir. 1814-1815 tarihli Bostancıbaşı Defteri'nde yer alan iki bölüm, Fener ve çevresindeki Rum hanelerinin yoğunluğunu kanıtlamaktadır.³⁸ Sonuç olarak, 18. yüzyılda Cibali'den sur dışına kadarki bölümde konutlarla ticari yaşamın bir arada olduğu görülmektedir.

*Fanariyotların Eflak-Boğdan yöneticiliklerine, Yunan isyanlarına katılarak görevlerini kötüye kullandıkları gerekçesiyle II. Mahmud tarafından 1821'de son verilmiştir. Ancak Osmanlı yönetiminde etkinliklerini sürdüren bu seçkin zümre, İstanbul'un ve özellikle Fener'in sosyal ve ekonomik yaşamında etkin bir yer tutmaya devam etmiştir.*³⁹

Tanzimat Fermanı Sonrası (1839-1908) Fener'de Mekânsal Yapıdaki Değişimi Tetikleyen Aktörler ve Etkenler

Yangınlar ve yasal düzenlemeler

Haliç kıyıları ve özellikle Fener, İstanbul'un yarısından fazlasını yok eden büyük yangınlar nedeniyle birkaç defa yanıp kül olmuştur. İnciciyan, Koçu ve Cezar'ın Fener sınırları içinde çıkan yangınlara ilişkin verilerinden yararlanarak Tablo 1'de yangınların tarihleri ve etkiledikleri alanlar gösterilmiştir.⁴⁰ Verilen yangın sayılarından da görülebileceği üzere Osmanlı döneminde İstanbul'un kent imgesinin sürekli değişime uğramasında yangınlar belirleyici bir rol oynamıştır.⁴¹ Yangınlar hem kentte mekânsal düzenlemenin zorunluluğunu ortaya koymuş hem de yıllar boyunca hedeflenen uygulamaların gerçekleştirilebilmesi için bir fırsat yaratmıştır.

35 Reşat Ekrem Koçu, "Fener İskelesi, Kayıkları ve Kayıkçıları", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 içinde, der. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), 5634.

36 Koçu, "Fener İskelesi, Kayıkları ve Kayıkçıları", 5635.

37 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, cilt 2, 440.

38 Cahit Kayra ve Erol Üyepazarcı, *II. Mahmut'un İstanbul'u: Bostancıbaşı Sicilleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1992), 99-102.

39 Necdet Sakaoğlu, "Fenerliler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 288.

40 İnciciyan, *18. Asırda İstanbul*, 67-70; Reşat Ekrem Koçu, "Fener Yangınları", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 içinde, der. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), 3644; Mustafa Cezar, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, cilt 1 (İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1963), 328-376.

41 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998), 69.

YANGINLAR	FENER'DE ETKİLEDİĞİ ALANLAR
1640	Balat Kapısı'nda başlayan yangın Fener Kapısı'na kadar uzanmıştır.
1669	Fener Kapısı'nda başlayan yangında Petri Kapısı'na kadar olan bölüm zarar görmüştür.
1679	Fener'de çıkan yangında belli bir alan verilmesi de 1500 evin zarar gördüğü belirtilmiştir.
1729	Balat'ta çıkan yangın Fener Kapısı'na kadar uzanmıştır.
1782	Fener ve Balat arasındaki bir mahallede çıkan yangın sonucu geniş bir alan zarar görmüştür.
1784	Kiremit Mahallesi'nde çıkan yangında neredeyse bütün Fener Mahallesi yanmıştır.
1808	Fener Kapısı dışında başlayan yangın, İskele Meydanı'na yayılmıştır.
1856	Abdi Subaşı ve Cafer Subaşı mahallelerinde 200 bina yanmıştır.
1860	Kiremit Mahallesi'nde çıkan yangında 100 bina yanmıştır.
1876	Aynı yıl çıkan ilk yangında Abdi Subaşı ve Cafer Subaşı mahallelerinde 35 bina yanmıştır. Diğer yangında ise Kiremit Mahallesi'nde 67 bina yanmıştır.
1885	Fener Kapısı'nda 51 bina zarar görmüştür.

Tablo 1. İstanbul'un fethinden itibaren Fener'i etkileyen yangınların kronolojisi

Tanzimat Fermanı'nın ilanından hemen sonra, 1839'da Helmuth Von Moltke İstanbul'un kent dokusunu gösteren bir harita hazırlamak ve bu dokuyu düzenlemekle görevlendirilmiştir. Moltke'nin planı, kentte ana arterler açılması, meydanlar oluşturulması ve yangına dayanıklı kâgir yapı inşası yönünde kararlar içermektedir.⁴² Bu planda Haliç ve Fener'i doğrudan etkileyecek Eminönü-Eyüp sahil yolu, kentin ana arterlerinden biri olarak önerilmiştir. Yüzyıl sonunda aynı güzergâhtan atlı tramvay hattının geçirilmek istenmesi gibi farklı nizamnamelerde bu karayolu önerilmişse de Tanzimat döneminde hayata geçirilememiş birçok planlama ve ulaşım kararı gibi bu hat da gerçekleştirilememiştir.⁴³ Ayrıca söz konusu sahil yolu hattının günümüze yakın dönemde açılması, modernleşmenin etkilerinin uzun vadede devam ettiğini gösteren bir örnektir.⁴⁴

42 Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul, 64.

43 Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul, 76.

44 Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", 347.

Aynı yıl yayımlanan ve Osmanlı başkentinin yeni planlama ilkelerini kapsayan İlmühaber'in Moltke'nin plan kararlarını temel olarak hazırlandığı düşünülmektedir. Yeni planlama ilkelerini kapsayan bu belgenin Moltke'nin plan kararlarını temel olarak hazırlandığını düşünülmektedir.⁴⁵ 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreçte, kentin yeniden düzenlenmesi konusunda birçok nizamname ve kanun çıkarılmıştır: 1848 Ebniye Nizamnamesi ve Ebniye Beyannamesi, 1849 Ebniye Nizamnamesi, 1858 Sokaklara Dair Nizamname, 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi, 1875 İstanbul Belde-i Selasede Yapılacak Ebniyenin Suret-i İnşaiyesine dair Nizamname, 1877 Dersaadet Belediye Kanunu, 1882 Ebniye Kanunu.⁴⁶ Genellikle aynı konulara değinerek yangınlara karşı önlem alınması konusunda benzer kurallar getiren tüm nizamname ve kanunlarda bina yapım malzemelerine ve tekniklerine, cephe özelliklerine ve yüksekliklerine, yangın duvarı yapılmasına, imara kapalı alanların belirlenmesine, yeni tasarlanacak ya da düzenlenecek mahalle ve sokakların ızgara planlı geometriye sahip olmasına, buna bağlı yol genişliklerine, çıkmaz sokaklara izin verilmemesine ve istimlak konularına dair ilkeler getirilmiştir.⁴⁷ Bu dönemde kurumsal yapılanma ve nizamnamelerle birlikte önemli değişimler gerçekleştirildiği görülse de, kent dokusunun düzenlenmesine yönelik alınan kararlar ve yapılan uygulamalar daha önceki yılların birikimlerinin, yani bir sürecin sonucudur.

1864 yılında çıkan Kule-i Zemin Nizamnamesi, Haliç kıyısındaki kent dokusunu etkileyen önemli bir düzenlemedir. Nizamname, erken dönemden itibaren savunma sisteminin başlıca ögesi olan, fetih sonrası dönemde ise sur içi ve dışını ayıran sınır hattını oluşturan Haliç deniz surlarının ve etrafındaki dokunun hızlı bir şekilde değişmesine neden olmuştur. Sur arazilerinin açık arttırmayla satılmasını sağlayan "Kule-i Zemin" nizamnamesi ile kısa zaman içinde Cibali Kapısı, Aya Kapı, Yeni Aya Kapısı, Fener Kapısı, Balat Kapısı, Eyüb Ensârî Kapısı civarındaki bazı kule ve beden duvarlarının kule-i zemin olarak kullanıldığı, yani kiralandığı bilinmektedir. Surların yıkılarak yerine açılacak olan arazilerin satışından ve ortaya çıkacak yapı taşlarından gelecek bedelden hazinenin fayda göreceği belirtilmiştir. Buna ek olarak surların yıkımıyla oluşacak alanlara yeni binalar ve sokaklar yapılabileceği düşünülmüştür.⁴⁸ Bu dönemde Fener kıyısındaki deniz surları, bitişiğinde gelişen yapılaşma içinde kaybolmuştur. Ancak yapılaşan alan içindeki arazilerin küçük parçalar halinde satılması nedeniyle sur kapıları arasında uzun yapı adaları oluşmuş ve kayıp surların izleri, etrafına bitişik yapı grupları arasında okunmaya devam etmiştir. II. Abdülhamid'in (1876-1909) 1884 yılında surların eski eser olarak kabul edilmesi ve gerekli görülen durumlar dışında yıkılıp satılmalarından vazgeçilerek eski hallerinin devamını ve korunmasını öngören kararıyla, surların elden çıkarılarak yıkımlarının önüne geçmek için çalışılmıştır.⁴⁹ 1908 yılında Meşrutiyet'in ilanıyla beraber bu uygulama durdurulmuş, komisyon ise lağvedilmiş, ancak sur kayıplarının önüne geçilememiştir.

19. yüzyılda gittikçe artan yangınları önlemek için çözüm arayışları ile

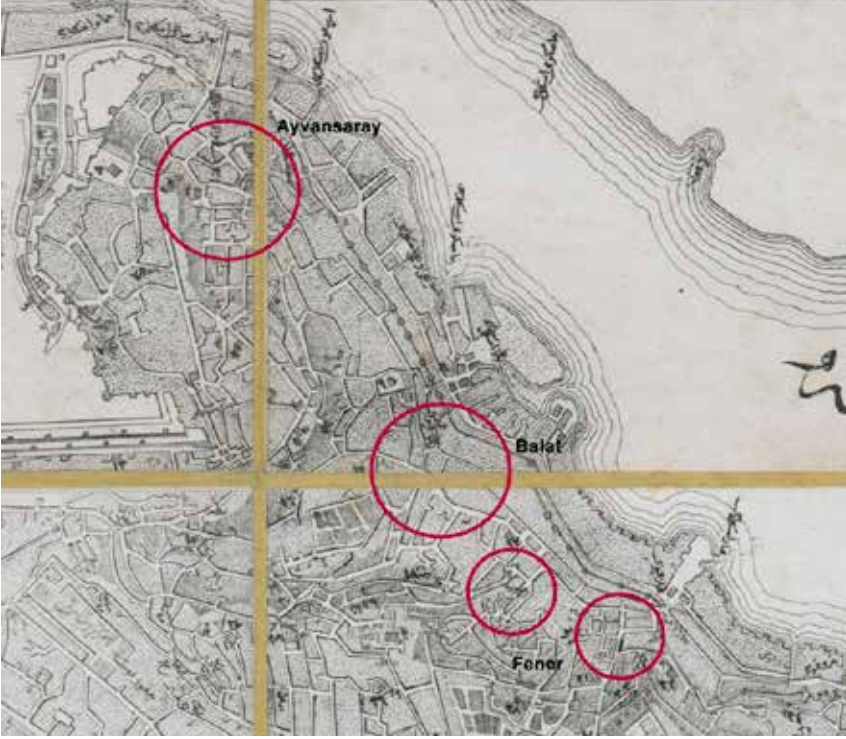
45 Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, 58.

46 Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul*, 65.

47 Ceylan İrem Gençer ve Işıl Çokuğraş, "Regulation of Urban Space in the Ottoman State: The Case of Istanbul (1820-1900)", *Megaron* 11/1 (2016): 13-14.

48 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, cilt 2 (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), 1775-1778.

49 Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, 1784-1785.

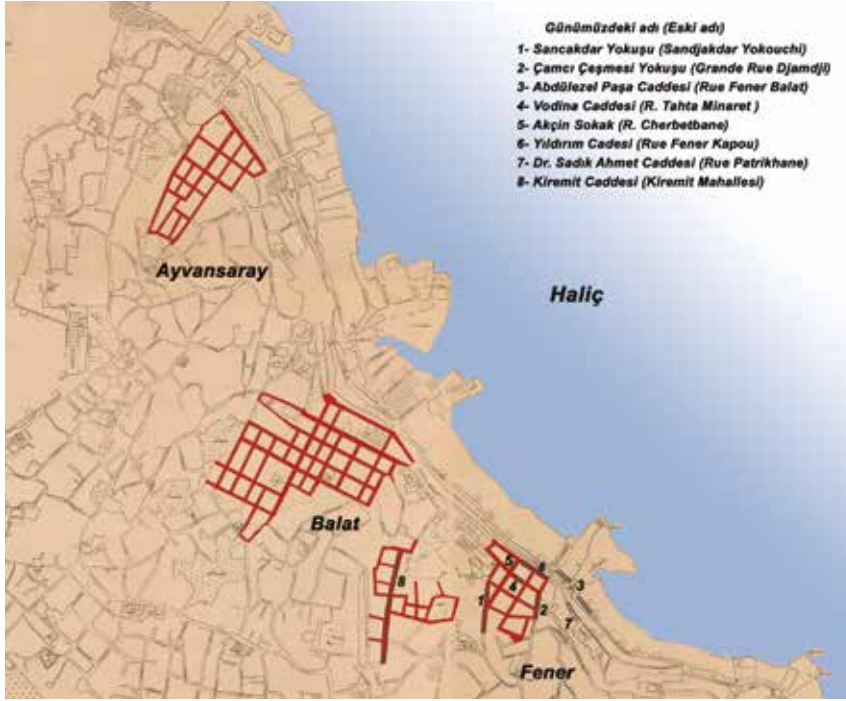
Şekil 4. Mühendishane-i Hümayun'un Haliç-Tophane, Haliç-Tersane, Saray-ı Hümayun hududu, Kumkapı açığını gösteren 1847-1848 tarihli haritasında Fener (SALT Araştırma Arşivi)

Tanzimat Dönemi'nin getirdiği modernleşme isteğinin örtüşmesi sonucu yangın geçiren alanlar, kentsel düzenlemelere konu olmuştur. Uygulamalarda iki farklı tutum görülmüştür. Yanan bölge büyük ve prestijli bir alanda ise yeniden inşası, yenileme projesine dönüşürken; çoğu kez çevresindeki yanmamış alanları da kapsadığı görülmüştür.⁵⁰ Yangın yeri küçük bir alan ise yeniden yapılanması, birkaç düz ve genişçe sokak yapılması anlamına gelmiştir. 1856 Aksaray Yangını'ndan sonra ilk defa yangın yeri haritası çıkarılmış ve bu tarihten itibaren büyük küçük tüm yangınlardan sonra benzer bir uygulama yapılarak "tarla kaidesi" uygulanmıştır.⁵¹ Islahat-ı Turuk Komisyonu'nun⁵² kentin çeşitli mahallelerinde çıkan küçük yangınlar sonrasında düzenlemeler yaptığı bilinmektedir. İstanbul Tarihi Yarımadası'nın birçok yerinde yeni düzenlenmiş mahallelere rastlamak mümkündür. 1847 tarihli Mühendishane öğrencilerinin hazırladığı İstanbul Haritası'nda sunulan veriler (Şekil 4), 1863 yılına kadar olan gelişmeleri gösteren C. Stolpe Haritası (Şekil 7) ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin yayımladığı 1875 tarihli haritanın (Şekil 5) karşılaştırılması sonucu Haliç kıyı-

50 Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul, 68.

51 Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul, 69.

52 1866 yılında kurulan Islahat-ı Turuk Komisyonu şehirde, sokak ve arsaların düzenini sağlayacak, modern anlamda imar işlerinin yürütülmesini gerçekleştirecek bir üst kurumdur. Bkz. Osman Nuri Ergin, İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri (İstanbul: Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı, 1938), 947.

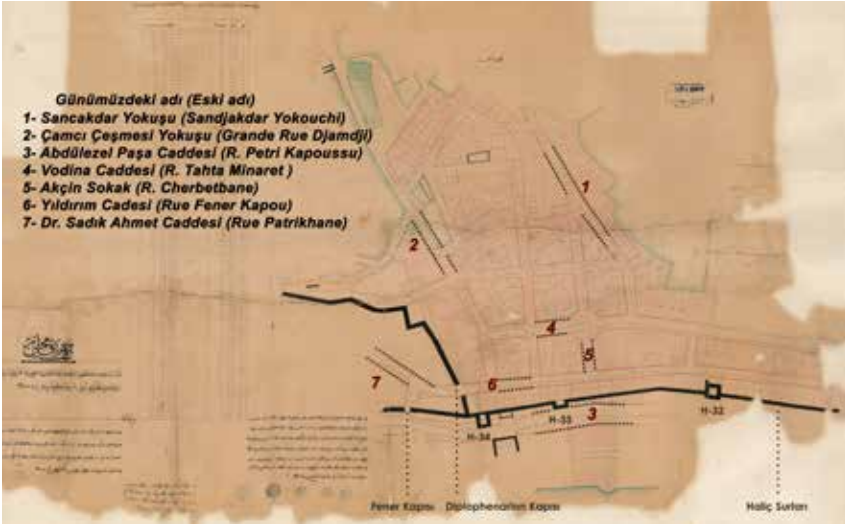
Şekil 5. Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından yayınlanan 1875 tarihli İstanbul Haritası'nda yangın sonrası düzenlenen ızgara planlı alanlar (Atatürk Kitaplığı, Hrt_003154, Htr_003160 ve Htr_003161 haritaları birleştirilerek yazar tarafından üretilmiştir.)

sında Fener (1855-1860), Ayvansaray (1861), Balat (1865) yangınlarından sonra düzenlemeler yapıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu alanlarda, Islahat-ı Turuk Komisyonu tarafından 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi uyarınca yapılan düzenlemelerle yangın öncesi organik dokularının yerine ızgara planlı dokuların oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Yangından önce görece küçük yapı adalarının ve çıkmaz sokakların yer aldığı, sıkışık dokuda bir yerleşim olan Ayansaray'da yapılan düzenleme sonrası Ayverdi Haritası'ndan okunabilmektedir (Şekil 5). Düzenleme sonrası Ayvansaray'da, 6, 7 ve 7,5 metre genişliğinde değişen Haliç'e dik uzun sokakların ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan dar sokakların oluşturduğu ızgara planlı doku görülmektedir. Alanda sınır işlevi gören deniz surları, topografya ve yanmamış dini yapıların varlığı nedeniyle düzenli bir geometrik plan elde edilememiştir.⁵³ Balat'ta kenar uzunlukları temelde 25, 35 ve 50 metre olarak farklılaşan dörtgenlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan ızgara plan, İstanbul'da görülen en katı geometriye sahip örneklerden birisidir. Topografya ve diğer morfolojik kısıtlamalar ile birlikte iki bitişik fakat kaydırılmış dörtgen biçiminden oluşan gridal doku içinde kilisenin varlığı ile açıklanabilecek 50x50 metrelik blok dikkat çekmektedir.⁵⁴ Sonuç olarak, Ayvansaray ve Balat düzenlemelerinin eski dokuya ait yapı kalıntıları dikkate alınmaksızın yapıldığı ve her iki alanda da düzenlenen sokakların bitiminde müdahaleye uğramamış orga-

53 Çelik, 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul, 88.

54 Pinon, "The Parcelled City: Istanbul in the Nineteenth Century", 51.

Şekil 6. Fener kıyısında yangın yeri düzenleme haritası (Atatürk Kitaplığı, Hrt_005147_01)

nik dokunun devam ettiği görülmektedir (Şekil 5).

Fener'de 18 Mayıs 1856 tarihinde Abdi Subaşı ve Cafer Subaşı mahallelerinde çıkan yangından sonra 1856-1876 yılları arasında tarla kuralına göre düzenleme yapılmıştır. 1876 yılında aynı yerde çıkan yangında 33 menzilin daha yanması sonucu yapılacak ek düzenlemeyi gösteren 1877 tarihli yangın yeri düzenleme haritası incelenmiştir (Şekil 6). Haritada alanın eski dokusu üzerinde, 1856 yangını sonrası yeni açılan ve istikamet hatları belirtilen yollar ile buna bağlı parselasyon kırmızı renkli olarak gösterilmiştir.⁵⁵ Mahallede 1876 ek düzenlemesinden sonra % 25 oranında arsa kaybı hesap edilmiştir (Şekil 6). Düzenlenen alanı, doğu yönünde *R. Sandjakdar Yokouchi* (Sancaktar Yokuşu),⁵⁶ batı yönünde *Grande Rue Djamdji* (Çamcı Çeşmesi Yokuşu) ve kuzeyde *Rue Fener Balat* (Abdüzel Paşa Caddesi) ile Haliç deniz surları sınırlar. Alanın etrafında anıtsal yapılar, eğimli topografya ve sınır işlevi gören Haliç deniz surlarının etkisiyle düzensiz birimlerden oluşan ızgara planlı doku görülmektedir. Parselasyonda kıyıda iç kesimlere doğru genişletilmiş kare forma yaklaşan birimler, düzenlemenin kenarlarında daha düzensiz üçgen formlarla bitirilmiştir. Topografyanın vadi kısmında düzenlenen alanın doğusunda Hagios Georgios Kilisesi ve bahçesi, Vlah Sarayı Kilisesi, Dimitri Kantemir Evi ve Rum Erkek Lisesi bulunmaktadır. Batıda ise Fener Rum Patrikhanesi ve hizmet binalarının bulunduğu Petron Bölgesi ile başlayan sınır, organik sokak dokusu ile çevrelenmiştir (Şekil 5-6).

Fener'de düzenlenen alanda cadde ve sokak genişliklerine bakılarak yapılan düzenlemelerin 1863 Turuk ve Ebniye Nizamnamesi'ne göre planlandığı anlaşılmaktadır. Buna göre birinci sınıf yollar 15 arşın – 11,5 metre; ikinci sınıf

55 Hrt_005147_01 kodlu haritada eski dokuda dükkân sahiplerine ait parseller numaralandırılmış ve listelenmiştir.

56 Fatih Sultan Mehmed'in fetih sırasında Haliç'e indirdiği donanma Haliç surlarının Fener bölgesinden girmiştir. Savaş sırasında şehit olan Sancaktar'a atfen bu bölgedeki yola günümüzde Sancaktar Yokuşu denilmektedir. Bkz. Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi 17. Asırda İstanbul*, 168.

Şekil 7. 1863 yılına tarihlenen C. Stolpe haritasında Halic'in kuzey bölgesinde tersane ve diğer sanayi yapıları gösterilmiştir. (Yetişkin Kubilay, 2012)

yollar 12 arşın – 9 metre; üçüncü sınıf yollar 10 arşın – 7,5 metre; dördüncü sınıf yollar 8 arşın – 6 metre olarak sınıflandırılmıştır. Sur dışında uzanan *Rue Fener Balat* (Abdülezel Paşa Caddesi) 11,5 metre; Patrikhane'nin önünden geçen *Rue Patrikhane* (Dr. Sadık Ahmet Caddesi) 9 metre ve devamında *Rue Fener Kapou* (Yıldırım Caddesi) 6 metre; aynı caddenin paralelindeki *R. Tahta Minaret* (Vodina Caddesi) 7,5 metre; geometrik düzenli sokaklar ise 6 metredir. *R. Tahta Minaret* ile *R. Cherbethane*'nin (Akçin Sokağı) kesiştiği noktada küçük bir meydan oluşturulduğu görülmüştür. Söz konusu meydanın 1856 yılında Aksaray Yangını'ndan sonra eski bir kavşağı vurgulamak amacıyla köşeleri yuvarlatarak açılmış meydana benzer şekilde tasarlandığı anlaşılmaktadır (Şekil 5-6). 1856 yılında yapılan düzenlemeye karşın 20 sene sonra aynı yerde çıkan yangında alanın tekrar zarar görmesi yapılan uygulamaların başarısı konusunda soru işaretleri doğurmaktadır.

Fener'de diğer düzenleme, Fethiye Camii'ne ulaşan Halic'e dik uzanan Kiremit Mahallesi'nin (Kiremit Caddesi) etrafında 1860 yılında çıkan yangından sonra yapılmıştır. Yangın alanındaki düzenlemede tarla kuralına göre sokaklar genişletilmiş ve istikamet hatları belirlenmiştir. Söz konusu yollar üzerinde kalan yapılara ait duvarların yıkımları ve bazı yapıların ise yalnız yüzlerinin kesilmesi ile yeni yollara göre 175 adet yeni "köşe duvarı"nın inşası için masrafları gösteren 12 Eylül 1861 tarihli keşif cetveli hazırlanmıştır. Yeniden düzenlenen 12 adada yaklaşık %4-20 arasında arsa kaybı olduğu belirtilmiştir. Bu nedenle mahalle sakinlerinin düzenlemelere karşı çıkması ve kilise yetkilileri gibi sözü geçenler ile görüşülerek halkın ikna edilmesi süreci yaşanması, düzenlemelerin sosyal boyutunu ortaya koymaktadır.⁵⁷ Görece küçük bir alanda yapılan düzenleme, genişletilen ve düzleştirilen ana aksın doğu ve batı yönünde düzensiz geometride birer sıra ada oluşturacak şekilde tasarlanmıştır. Alanda topografyanın eğimli yapısının etkisiyle merdivenli yollar oluşturulduğu görülmektedir (Şekil 5).

57 BOA, İ.DH.. 478/ 32141, 1861.

Şekil 8. Sebah Joaillier'e ait 1890 tarihli Haliç silueti (Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf-Harita Arşivi)

Sanayileşme ile ortaya çıkan konut ihtiyacı

Haliç kıyılarında 18. yüzyılda var olan konut ve ticaret işlevine 19. yüzyıl sonunda sanayi işlevi de eklenmiştir. Sanayileşme girişimleri kapsamında yeni fabrikaların inşasının yanı sıra, kıyılarda önceden beri var olan imalat birimlerinin gelişen teknolojiler sonucu fabrikaya dönüştürülmesi söz konusu olmuştur. Fener'e komşu Cibali'de 1884 yılında inşa edilen Tütün ve Sigara Fabrikası ve Unkapanı'nda dönüştürülen un fabrikaları ve değirmenleri bunlara örnek gösterilebilir⁵⁸. Haliç'in sur içi kıyılarında gelişen sanayi yapılarının Osmanlı döneminin başından beri liman faaliyetleri açısından önemli olan Sirkeci, Eminönü, Cibali, Balat ve Fener iskelelerine yakın noktalarda yer aldıkları görülmüştür. Cibali'deki Tütün Fabrikası ile Fener ve Balat'ta yer alan gıda, marangozluk ve kimya gibi çeşitli sanayi kollarının gelişmesi, iskeleler ile sanayi yapıları arasındaki ilişkiyi göstermektedir.⁵⁹

Cibali Tütün Fabrikası'nın yapılması, önceki dönemlerde canlı bir gayrimüslim ticaret bölgesi olan çevreyi, sanayi tesislerinin bulunduğu bir bölgeye dönüştürmüş; bu durum Fener'i de etkilemiştir. Bölgeye sanayi çalışanlarının yerleşmeye başlamasıyla maddi durumu iyi olan gayrimüslim nüfusun oranı azalmış, Müslüman nüfus artmaya başlamıştır.⁶⁰ 19. yüzyıl sonunda henüz tamamen sanayileşmeyen sur içi kıyılarında yer alan sanayi yapılarının arasında, küçük çapta ticaret faaliyetleri ve gayrimüslim konut alanları da işlevlerini devam ettirmiş, fakat sosyal ve fiziksel yapıda değişimler görülmeye başlamıştır (Şekil 7-8).

58 Füsün Alioğlu ve Berrin Alper, "Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası, Sanayi Yapısından Üniversiteye", *İstanbul* 27 (1998): 41.

59 Wolfgang Müller-Wiener, "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi* içinde, der. Ekmeleddin İhsanoğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1992), 76.

60 Reşat Ekrem Koçu, "Cibali", *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 içinde, der. Reşat Ekrem Koçu (İstanbul: Koçu Yayınları, 1971), 3547-3549.

Sur dışı Haliç kıyısında yer alan Eyüp, 19. yüzyıldaki sanayi girişimlerinden ilk etkilenen bölgelerden biri olmuştur. Eyüp'te 1826-1827'de orduya ait "Rişt-hane-i Âmire" de denilen İplikhane Fabrikası ve 1843 yılında Feshane-i Âmire kurulmuştur.⁶¹ Feshane'nin ve İplikhane Fabrikası'nın Eyüp'te yapılması, bu çevrenin giderek sanayi yapılarıyla ve taşradan gelen sanayi çalışanlarıyla dolmasına sebep olmuştur. Böylece, bu tesislerin bulunduğu çevrelerde oturan halkın gelir düzeyi değişmiştir.

Haliç çevresinde büyük fabrikaların yapıldığı Eyüp ve Cibali'nin ardından Kâğıthane, Sütlüce gibi mahallelere de sanayi işlevi yayılmış ve düşük gelir grubundaki insanların göçlerle gelip çoğalmasıyla zengin kesimler o dönemde Fener ve çevre mahallelerden ayrılıp geliştirmekte olan Yeniköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Tarabya başta olmak üzere, Boğaziçi, Galata, Beyoğlu ve Tophane gibi mahallelere yerleşmeye başlamıştır.⁶² Böylece Fener 19. yüzyıl sonunda çekiciliğini ve eski canlılığını kaybetmeye başlamış ve Haliç kıyısında orta halli gayrimüslimler kalmıştır. Burada kalan memur, zanaatkâr ve küçük tüccardan oluşan halk, yangınlardan sonra oluşturulan sıra evlere yerleşmişlerdir.⁶³ Haliç çevresinde dini odaklı geleneksel cemaatlerin bir arada yaşadığı yerleşimler çözülmeye başlamış ve ekonomik ihtiyaçlardan doğan gereksinimlerle konut alanları yeniden şekillendirilmiştir.⁶⁴

19. yüzyıl yeni yapı türlerinden sıra evler, genel anlamda aralıksız yan yana gelen konut birimlerinin, tipolojik olarak yinelenmesinden doğan biçimi ifade etmiştir. Osmanlı konut mimarisinde, 19. yüzyılda toplumsal yapıdaki değişimlerin etkileri ile oluşan, genelde Hristiyan ve Müslüman tüccarların, esnafların, orta ve küçük bürokratların konutları olarak kullanılan, İstanbul'da ilk olarak içinde Fener'in de bulunduğu gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu yerleşimlerde görülmüş kendine özgü biçimlenişleri olan modern formlardır.⁶⁵ Fener mevcut kent dokusu içinde bu tarihten itibaren yerini alan sıra ev olgusu, bölgeye yeni bir karakter kazandırmıştır. Fener'de sıkışık doku, artan nüfus ve barınma sorunları sıra evler yapı türünde mevcut kent dokusunun bireylere bölünmesi anlayışı ile çözülmeye çalışılmıştır. Fener'deki sıra evlerin diğerlerinden farkı; simetrik bir tasarım anlayışı ile değil, yinelemeye bağlı, açık diziler şeklinde olmasıdır (Şekil 9). Böylece sokak dokusuna katılan konut elemanları ve öğeleri bir ritim meydana getirmiştir. Tekrarlanan elemanlar, plan düzenlerinde birbirine eşit veya çok yakın formlar içermelerine sebep olmuştur. Mimari öğeler, sokağa katılan ve sokak dokusunu takip eden bir süreklilik içinde kullanılmıştır.

Farklı cemaatlere özgü yapılar

Cumhuriyet öncesi dönemde gerçekleştirilen ilk nüfus sayımı 1844'te yapılmıştır. Bu nüfus sayımında Rum-Ortodoks kökenliler 45.700 iken 1906 yılında yapı-

61 Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, cilt 2 (Londra: John Murray, Albemarle Street, 1850), 117; Tekeli, *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*, 518-560.

62 Herkül Millas, "Rumlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 365.

63 Akın, "Fener", 289.

64 Millas, "Rumlar", 366.

65 Afife Batur, Atilla Yücel, Nur Fersan, "İstanbul'da Ondokuzuncu Yüzyıl Sıra Evleri: Korumaya ve Yeniden Kullanım İçin Bir Monografik Araştırma", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi* 5 / 2 (1979): 188.

Şekil 9. 19. yüzyıl sıra evleri (Atatürk Kitaplığı, Foto_025009)

lan sayımda nüfuslarının 176.442'ye yükseldiği tespit edilmiştir,⁶⁶ ancak Fener nüfusuna ilişkin veriye ulaşılamamıştır. Konstantinos Svolooulos *Konstantinopolis 1856-1908* isimli kitabında üç kilise bölgesine ayrılan Fener'in nüfusunu tarih vermeden⁶⁷ İstanbul'daki Yunan sefaretinin verilerine dayanarak toplam 960 aileye bölünmüş 17.000 kişi olarak vermektedir. Bunun 650 aileyi kapsayan 10.000 kişilik bölümünün Fener sahil kısmında, 170 aileye dağılmış 5.000 kişilik bölümünün Theotokos Mukhlitissa Kilisesi'nin çevresinde, 140 aileye dağıl-

66 Stanford Jay Shaw, "The Ottoman Census System And Population", *International Journal of Middle East Studies* 9/3 (1978): 334.

67 19. yüzyıl sonu-20. yüzyıl başı olabileceği düşünülmektedir. Bkz. Orhan Türker, *Fanari'den Fener'e* (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2001), 17.

miş 2.000 kişilik bölümünün de yine tepede, Çarşamba yöresine doğru uzanan Ayios Yeorgios Potiras Kilisesi'nin çevresinde yerleştiğini kaydetmiştir.⁶⁸

19. yüzyıla kadar, Osmanlı İmparatorluğu ile Patrikhane arasında bir çatışma veya karşıtlık görülmemiştir. 1821'de Yunan İhtilali ile birlikte Osmanlı yönetiminde etkili olan "Fener Dönemi" son bulmuştur. Osmanlı yönetimi Fenerlilere karşı güvenini kaybetmiş, onları voyvodalık ve tercümanlık gibi devlet görevlerinden uzaklaştırmıştır. İhtilalin ardından Fenerlilerin bir bölümünün Batı'ya, Rusya'ya ya da isyan bölgesi olan Mora'ya kaçtığı bilinmektedir.⁶⁹ 1829'da Yunan Devleti'nin kurulması ile Osmanlı yönetimince bir cemaat olarak algılanan Rumlar, Yunan Devleti'nin uzantısı olarak görülmeye başlanmıştır.

Yunan ihtilalinin etkileri azaldıktan, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı gibi reformlardan sonra, özellikle 19. yüzyılın ortalarından başlayarak 1908'e kadar geçen süreçte Rum cemaatinin en parlak dönemini yaşadığı görülmüştür. Osmanlı toplumunun 19. yüzyılda Batılı pazar ekonomisine girmesi ile birlikte 1838'de İngilizlerle imzalanan antlaşmadan sonra, yönetimten yeniden güvenini kazanan Rumların bir kesimi özellikle Batılı devletlerin ticaret işlerinde tüccar, komisyoncu, aracı ve banker olarak önem kazanmıştır.⁷⁰

19. yüzyılda gayrimüslim toplumlar arasında önemli artan Rum tüccarlar zenginleşerek ticaret burjuvazisini oluşturmuştur. Milliyetçilik hareketlerinin dayanağını oluşturan tüccar kesim, kilise üzerindeki etkisini artırmış ve laik eğitim çalışmalarının örgütlenmesine önem vermiştir.⁷¹ Başlangıçta eğitimin laikleşmesine karşı çıkan kilise zaman içinde bu durumdan etkilenmiş ve eğitimde reforma gidilmiştir. Rum dini eğitim kurumlarının en tepesindeki Fenerli baş tercümanların, Eflak ve Boğdan beylerinin, patrik ve din görevlilerinin yetiştiği Fener Rum Okulu, 1861'de bir reform geçirmiş, müfredatı felsefe, edebiyat gibi kültür alanında dersler eklenmiş ve okul sadece ruhani bir merkez olmaktan çıkmıştır.⁷² 1881'de Fener Rum Okulu için yeni ve modern bir okul binası yapılmıştır. Fener tepesinde, Sancaktar Yokuşu'nda yer alan ve özgün mimari dili ve büyük kütleyle Haliç silüetinde önemli bir yer tutan bina, II. Abdülhamid döneminde, 1881 yılında Mimar Dimadis tarafından inşa edilmiştir.⁷³

19. yüzyılın ikinci yarısında Patrikhane'de oluşturulan "Eğitim Komisyonu" ile farklı seviyelerde eğitim hizmeti veren yapılar inşa edilmiştir. Potira, Muhlio, Ayio Tafitiko ve Patrikhane ilkokulları bu dönem itibarıyla yeni eğitime açılan okullardır.⁷⁴ Fenerli kız çocuklarının eğitim görebilmesi için 1882 yılında Tevki Cafer Sokak üzerinde Rum Okulu'na yakın konumlanan Patrik II. Yuakim'in başlattığı arazi üzerinde Fener Yoakimion Rum Kız Mektebi, patriğin verdiği maddi desteklerle inşa edilmiştir.⁷⁵ 1844-1868 yılları arasında

68 Türker, *Fanari'den Fener'e*, 18-20.

69 Millas, "Rumlar", 364.

70 Millas, "Rumlar", 365.

71 İlhan Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2 içinde, haz. Murat Belge (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 458.

72 Tekeli, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", 467.

73 Sula Bozis, "Fener Rum Erkek Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 283.

74 Türker, *Fanari'den Fener'e*, 55.

75 Sula Bozis, "Yoakimion Rum Kız Lisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 532.

Patrikhane himayesinde Fener bölgesinde eğitim vermiş bir okulun taşınması için 1900'de Odessalı bir tüccarın başlılarıyla *Rue Patrikhane* (Dr. Sadık Ahmet Caddesi) üzerinde, Patrikhane'nin doğu köşesine yakın konumlanmış Maraşlı Rum İlkokulu adıyla yeni bir eğitim yapısı inşa edilmiştir⁷⁶. 1882-83 eğitim yılında Fener'de söz konusu kız ve erkek okullarında toplam 2.183 öğrencinin eğitim gördüğü saptanmıştır.

II. Mahmud (1808-1839) ve onun ardından Tanzimat dönemi yöneticileri dış müdahalelere rağmen Patrikhane'yi kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Osmanlı İmparatorluğu yayılmacı politikası için Patrikhane'den faydalanmak isteyen Rusya ile savaşmak zorunda kalmıştır. Kaybedilen Kırım Savaşı'nın ardından imzalanan antlaşmanın sonucunda gayrimüslimlerle ilgili hükümler konmuş ve Babîli bunu 1856 yılında İslahat Fermanı olarak kabul etmiştir. Bu belge ile Patrikhane'ye verilmiş olan bütün imtiyazlar onaylanmıştır.⁷⁷ Fakat İslahat Fermanı'nın sağladığı imkânlarla Patrikhane, dini bir kurum olmaktan çıkmış ve Rum milliyetçiliği güden siyasi çalışmalar yapmaya ağırlık vermiştir. Bu yüzden Bulgarlar (1870), Sırlar (1879) ve Romenler (1885) kendi milli kiliselerini kurarak ayrılmış; Patrikhane de Ortodoks Rumların milli kilisesi haline gelmiştir.⁷⁸

19. yüzyıl başlarından itibaren Tanzimat Fermanı'nın özendirici etkisiyle Balkanlar'dan ve özellikle Bulgar vilayetlerinden İstanbul'a toplu olarak göç eden Bulgar cemaati, Haliç kıyısında Eminönü, Kasımpaşa ve Hasköy çevresinde yerleşmiştir.⁷⁹ 19. yüzyıla kadar Patrikhane'ye bağlı kiliselerde ibadet eden bu cemaat, Tanzimat Fermanı'nın getirdiği eşitlik düşüncesiyle birlikte kendilerine ait bir kilisenin kurulması için talepte bulunmuş ve bağımsız kilisenin kurulmasında ilk adım olarak 1848'de Fener'de *Rue Fener Balat*'ın (Mürsel Paşa Caddesi) kara tarafında *metoh* adı verilen bir papaz evi inşa edilmesine izin verilmiştir. İslahat Fermanı'nın etkisi ile 1870 yılında Osmanlı İmparatorluğu tarafından çıkartılan fermana göre Bulgar Eksarhanesi veya Eksarhlığı olarak anılacak bağımsız Bulgar Kilisesi'nin kurulmasına izin verilmiştir.⁸⁰ 1898 yılında ise Fener'de Mürsel Paşa Caddesi'nin deniz yönünde (*metohun* karşısında) Mimar Hovsep Aznavur tarafından demir malzemeden tasarlanan, Haliç silüetinde görkemli bir yer tutan Sveti Stefan Kilisesi inşa edilmiştir.⁸¹ Böylece Fener ve çevresinde Bulgar Cemaati'ne ait yeni okullar ve konutlar yer almıştır. 19. yüzyılın ortalarına kadar Rum okullarında ya da yabancı okullarda eğitim gören Bulgarlar, ilk Bulgar okulunu Sveti Kiril ve Metodiy Okulu (Kiril ve Metohi Bulgar Okulu) adıyla Bulgar Kilisesi'ne ait *metoh* binasında 1857 yılında açmıştır.⁸²

76 Türker, *Fanari'den Fener'e*, 57.

77 Pinelopi Stathis, "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi: Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* içinde, der. Athanasia Anagnostopulu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 3-6.

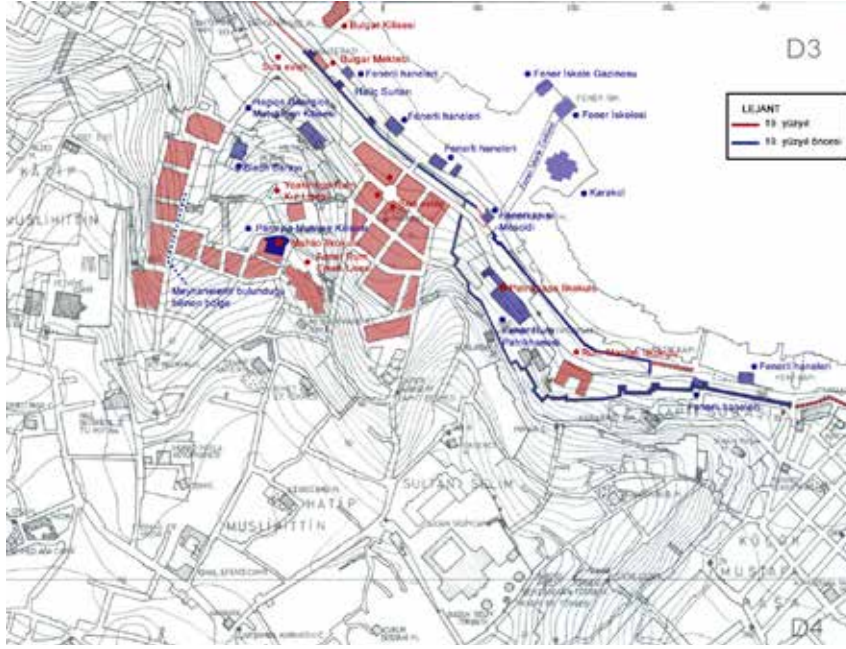
78 Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, 144-150.

79 Georgi P. Kostandov, *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul* (İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2018), 33.

80 Hasan Kuruyazıcı, "Bulgar Eksarhhanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 328.

81 Mete Tapan ve Hasan Kuruyazıcı, "Stefan (Stevi) Kilisesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 içinde (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994), 44.

82 Pinelopi Stathis, "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* içinde, der. Yeorgios Kiutuçkas (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 38.

Şekil 10. Fener'de 19. yüzyıl öncesi ve sonrası döneme dair mekânsal analiz (Müller-Wiener haritası üzerinde yazar tarafından düzenlenmiştir.)

Değerlendirme

Tanzimat Fermanı (1839) ile II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) arasında geçen süreç, İstanbul'da yönetsel örgütlenmenin ve sosyal dokunun değişime uğradığı ve söz konusu değişimlerin kentsel mekâna yansıdığı bir dönemdir. Yaşanan değişimler doğrultusunda, Haliç ve Fener'in geleneksel niteliklerini ve işlevlerini yitirmeye başladığı, yerine yeni işlevler ve yapı tiplerinin geliştiği görülmüştür. Fiziksel ve sosyal dokuda yaşanan gelişmeler birbirinden bağımsız olarak değil, bir arada ve eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Fener'de Tanzimat Dönemi ile başlayarak kentsel dönüşüme neden olan ana etkenler, yasal düzenlemeler ile yangınlar sonrası düzenlenen mahalleler, sanayileşme ve sosyal dokunun yer değiştirmesi ile ortaya çıkan konut ihtiyacı ve farklı cemaatlere özgü yapılar başlıklarında incelenmiştir. Yerleşimi dönüştüren bu etkenler, aynı zamanda birbirlerinin gelişmesine de neden olmuştur (Şekil 10).

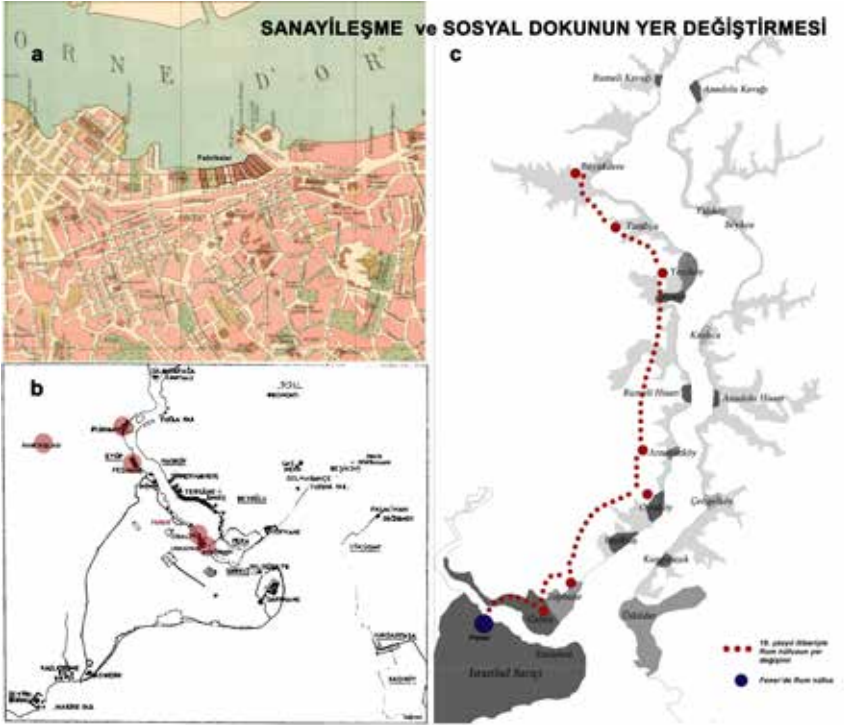
19. yüzyıldan günümüze Tarihi Yarımada'nın kentsel dokusunda ve fiziki mekânında sürekli bir değişim yaşanmıştır. Değişim, Batılılaşma hareketleri ile yangın alanlarının düzenlenerek kentsel dokulara müdahale edilmesi, çıkmaz sokakların kaldırılması, yapı tipolojileri ve yapı malzemelerinin farklılaşması, yeni yolların ve ulaşım türlerinin kente eklenmesiyle başlamış ve etkileri ilerleyen süreçte de devam etmiştir. Tarihi Yarımada'da yangın sonrası düzenlenen alanlar 19. yüzyılda yeni kurumsal yapılanma ve yayınlanan nizamnameler doğrultusunda bir dönemin ürünü olarak yapılan yeniliklerle birlikte ele alınmıştır (Şekil 11). Fener, Balat ve Ayvansaray yangın alanı düzenlemeleri, birbirine yakın tarihlerde İslahat-ı Turuk Komisyonu tarafından, Turuk ve Ebnîye Nizamnamesi'ne göre düzenlenen alanlardır. Her üç alanın da gayrimüslimlerin yoğunlukta yaşadığı bölgeler olması, yangın sonrası başlıca düzenle-

nen alanlar arasında yer almasının bir nedeni olarak görülmüştür. Söz konusu mahallelerde yapılan düzenlenmeler sonucu ızgara planlı dokular oluşturulmuş ve Tarihi Yarımada'nın organik dokuya sahip Haliç kıyısı yeniden şekillendirilmiştir. Alanlarda yeni oluşturulan ızgara plan şemaları, topografya, eğim ve çevresindeki anıtsal yapıların etkisiyle farklı büyüklükte yapı adası boyutları ve kentsel dokular ile sonuçlanmıştır. Yeniden düzenlenen alanların kendi arasında ve kentin ana arterleriyle bağlantısı kurulmamış ve gridal dokuya sahip, düz, yeni sokaklar çevrelerindeki yollarla gelişigüzel biçimde bağlanmıştır. Bu durum geleneksel kent dokusu içinde birbirinden bağımsız yamalı ağlar oluşmasına neden olmuştur. Arşiv belgeleri üzerinden değerlendirilen Fener yangın yeri düzenlemelerinin arka planı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kentsel dönüşüme karşı genel bakışını değerlendirmemizi sağlamaktadır. Bir yandan düzenlenen alanlarda yeni açılan yollar, parsellemeler nedeniyle arsa kayıpları ve halkın bu duruma tepki göstermesi, diğer yandan düzenlenen alanların yangınlardan tekrar zarar görmesi karşılaşılan sorunlar arasındadır. Dönemde alanların fiziksel ve sosyal dokusu yeterince incelenmeden yapılan düzenlemeler bir model haline geldiği için, aynı alan yangından tekrar zarar görse de uygulamanın tekrarlandığı görülmüştür.

İstanbul, 19. yüzyılda demiryolu ve denizyolu ağlarının gelişmesine paralel olarak büyümüş ve yol güzergâhında yeni yerleşimler görülmeye başlamıştır. Haliç'in kuzeyinde Galata ve Pera yönünde gelişme yaşanmıştır. Boğaziçi köyleri ise hem büyümüşler hem de yıl boyunca sürekli yaşanan yerler haline gelerek kentle bütünleşmişlerdir. Bu dönemde kentin surlar içinde kalan Tarihi Yarımada yönünde büyümesi sınırlı olmuş ve Tarihi Yarımada ile birlikte Haliç kıyıları çekiciliğini kaybetmiştir. Bunun başlıca nedenlerinden biri Haliç kıyılarına yüklenmeye başlayan sanayi işlevidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun modern gelişmeleri takip etmek adına Haliç kıyılarındaki sanayileşme girişimleri, canlı bir gayrimüslim ticaret bölgesi olan çevrenin yerini sanayi tesislerinin yoğunlukta olduğu bir yerleşime bırakmasına yol açmıştır. Deniz ulaşımının kolaylıklarından faydalanmak amacıyla, öncelikle deniz kıyısında fabrika yapıları kurulmaya başlanmıştır. Özellikle bir önceki dönemde sayfiye yeri olarak önem kazanan Haliç'te sur dışı Eyüp, Bahariye ve Kâğıthane kıyılarının fabrikalara açılması, Osmanlı yönetiminin sanayileşmeye verdiği önemi göstermektedir. Kıyı boyunca önemli iskeleler çevresinde gelişmeye başlayan sanayi işlevi, Haliç içinde Fener gibi Sirkeci, Eminönü, Ayvansaray, Balat ve Cibali yerleşimlerini etkilemiş; kıyı silüetinde fabrikalar, atölyeler, depo binaları yer almaya başlamıştır. 19. yüzyıl sonunda tamamen sanayileşmeyen sur içi kıyılarında küçük çapta ticaret faaliyetleri ile birlikte gayrimüslim konut alanları da işlevlerini sürdürmüştür. Sur dışında fetih sonrası dönemde Müslüman yerleşmesi olarak gelişen Eyüp, bu dönemde söz konusu kimliğini korusa da Osmanlı hanedan üyelerinin semtte yeni saraylar yaptıрма girişimleri sona ermiş ve Boğaziçi kıyıları tercih edilmeye başlanmıştır. Bu durum Haliç kıyılarında gayrimüslim yerleşimleri gibi Müslüman yerleşimlerinin de yaşanan gelişmelerden etkilendiği göstermektedir. Haliç kıyılarında önemini kaybeden yapı gruplarından bir tanesi de savunma amaçlı inşa edilmiş ve Haliç silüetinde baskın bir yer tutan deniz surları olmuştur. 1864 yılında çıkan ve sur arazilerinin açık arttırmayla satılmasını sağlayan "Kule-i Zemin" nizamnamesiyle birlikte tamamı yıkılmasa da surlar kısa zaman içinde bitişiğinde gelişen sanayi, ticaret ve konut yapıları arasında kaybolmuştur.

Haliç'e sanayi çalışanlarının yerleşmeye başlaması ile maddi durumu iyi olan gayrimüslim nüfus kentin kuzeyinde yeni gelişmekte olan yerleşim böl-

Şekil 12. Haliç kıyılarında sanayileşme ve sosyal dokunun yer değiştirmesi (1918'e tarihlenen Necip Bey Haritası, 1992'de Müller-Wiener tarafından yayınlanan harita ve 2008'de Bingöl tarafından hazırlanan şematik haritalar kullanılarak hazırlanmıştır.)

gelerine taşınmaya yönelmiş ve bu durum da alanın dini ve etnik kimliğinin değişmeye başlamasına yol açmıştır (Şekil 12). 19. yüzyıl İstanbul'unda dini yapı ve çevresinde gelişen mahalleler şeklinde biçimlenen kentsel mekân organizasyonu değişime uğramıştır. Yeni yerleşim birimlerinin ekonomik ihtiyaçlarla oluşturulduğu görülmüştür. Böylece sıra evler gibi modern dilin etkisinde mimariye girmiş yeni formlar, Fener kentsel dokusu içinde yerini almış; tekrar eden cephe formlarıyla oluşturulan işçi konutları kent dokusunu zenginleştiren 19. yüzyıl yeni yapı türü örneği olmuştur.

19. yüzyıl sonunda Haliç içinde Patrikhane'nin geleneksel merkezi olarak önemini koruyan ve sosyal dokusunu tamamen kaybetmeyen Fener'de metropolit ailelerin ve farklı cemaatlerin etkinliklerini sürdürdüğü görülmüştür. Bunun en önemli işaretleri Haliç silüetinde etkin bir şekilde yer tutan Fener Rum Okulu ve Yuvakımyon Rum Kız Okulu gibi eğitim kurumlarının inşa edilmesidir. Buna ek olarak, Tanzimat Fermanı ile başlayan, İslahat Fermanı ile devam eden modernleşme hareketleri kapsamında Hıristiyan halka geniş özgürlükler tanınması ile Bulgar cemaatinin kendilerine ait kiliselerinin inşa edilmesi talebi kabul edilmiş ve Sveti Stefan kilisesi (Bulgar Kilisesi) Fener kıyısında yerini almıştır (Şekil 13). Haliç'in geneline modernleşme sürecinin etkisinde gelişen kışla ve büyük fabrika yapıları hâkimken; Fener'de inşa edilen söz konusu odak yapılar, mahallenin dönüşümünde zenginleşen Rum tüccarlar ve Patrikhane gibi aktörlerin etkisini ortaya koymaktadır.

Modernleşme sürecinde Haliç'in çok işlevli, çok kültürlü yapısı devam eder-

Şekil 13. 1905'te sanayi yapıları ve cemaatlere özgü yapıların bir arada yer aldığı Fener deniz silueti (Atatürk Kitaplığı, Krt_014307)

ken özgün işlevlerin kaybolduğu ya da yer yer değiştiği görülmektedir. Haliç'in güney ve kuzey kesiminde Müslüman ve gayrimüslim bölgeleri aynı yerlerinde kalmış, gelişme göstermemiştir. Fakat fiziksel yapıda görülen değişimler sosyal yapıda da etkili olmaya başlamıştır. 19. yüzyılda Fener Mahallesi'nin nizamnameler uyarınca tamamıyla dönüşmesi mümkün olamamışsa da bu dönem daha sonra yaşanacak değişim ve dönüşümler için başlangıç noktası olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı alanlarda modernleşme girişimlerinin birbirini tetikleyerek ortaya çıkan etkilerinin Fener Mahallesi'nin hem fiziksel hem de sosyal-kültürel nitelikleri üzerinden okunabilmesi bu çalışma ile mümkün hale gelmiştir.

Kaynakça

- Akın, Nur. "Fener". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3 içinde, 279-281. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Alioğlu, Füsün ve Berrin Alper. "Cibali Tütün ve Sigara Fabrikası, Sanayi Yapısından Üniversiteye". *İstanbul* 27 (1998): 40-48.
- Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf-Harita Arşivi.
Atatürk Kitaplığı, Foto_025009, Hrt_003154, Htr_003160, Htr_003161, Krt_004620, Krt_014307.
- Batur, Afife, Atilla Yücel, Nur Fersan. "İstanbul'da Ondokuzuncu Yüzyıl Sıra Evleri: Koruma ve Yeniden Kullanım İçin Bir Monografik Araştırma". *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi* 5/2 (1979): 185-205.
- Binan, Can. "Petron". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 içinde, 249. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Bingöl, Pınar. "Boğaziçi Doğal ve Tarihi Sit Değerlerini İçeren Koruma Planlaması İçinde Boğaziçi Öngörünüm Alanı ve Sahil Şeridinin Yeniden Değerlendirilmesi". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2008.
- Bozis, Sula. "Fener Rum Erkek Lisesi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3 içinde,

283. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Bozis, Sula. "Ioakimion Rum Kız Lisesi". *Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 içinde, 532. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- BOA, İ.DH.. 478/ 32141, 1861.
- Clogg, Richard. "The Greek Millet in Ottoman Empire". *Christians and Jews in the Ottoman Empire* içinde, derleyen Benjamin Braude ve Bernard Lewis, 185-209. New York: Holmes and Meier Publishers, 1982.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, cilt 1. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1963.
- Çelebi, Evliya. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, cilt 1-2, hazırlayan Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Çelik, Zeynep. 19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Deleon, Jak. *Balat ve Çevresi: İstanbul'un Fethi ve Haliç Semtleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2004.
- Dirimtekin, Feridun. *Fetihten Önce Haliç Surları*. İstanbul: İstanbul Enstitüsü, 1956.
- Ergin, Osman Nuri. *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, cilt 2. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.
- Ergin, Osman Nuri. *İstanbul'da İmar ve İskân Hareketleri*. İstanbul: Eminönü Halkevi Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı, 1938.
- Eyice, Semavi. *Tarih Boyunca İstanbul*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2010.
- Gençer, Ceylan İrem; Işıl Çokuğraş. "Regulation of Urban Space in the Ottoman State: The Case of Istanbul (1820-1900)". *Megaron* 11/1 (2016): 1-14.
- Gül, Murat. *Modern İstanbul'un Doğuşu Bir Kentin Dönüşümü ve Modernizasyonu*. Çeviren Büşra Helvacıoğlu. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2018.
- Hovhannesyann, Sarkis Sarraf. *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*. Çeviren Elmon Hançer. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1997.
- İnalçık, Halil. "Fatih, Fetih ve İstanbul'un Yeniden İnşası". *Dünya Kenti İstanbul* içinde, derleyen Afife Batur, 22-38. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996.
- İnciciyan, Petrus Gyllius. 18. *Asırda İstanbul*. Çeviren Hrand D. Andreasyan. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü Yayınları, 1956.
- İstanbul 6 Numaralı Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlükleri (KVKBKM) Arşivi. 2017.
- Janin, Raymond. *Constantinople Byzantine: Développement Urbain et Répertoire Topographique*. Paris: Institut Français D'études Byzantines, 1950.
- Karaca, Zafer. "Rum Ortodoks Patrikhanesi". *Düünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 içinde, 351. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Kayra, Cahit ve Erol Üyepazarıcı. *II. Mahmut'un İstanbul'u: Bostancıbaşı Sicilleri*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1992.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Cibali". *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 içinde, hazırlayan Reşat Ekrem Koçu ve Mehmet Ali Akbay, 3547-3549. İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Fener Nahiyesi". *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 içinde, hazırlayan Reşat Ekrem Koçu, 5640-5643, İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi". *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 içinde, hazırlayan Reşat Ekrem Koçu, 5643. İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Fener İskelesi, Kayıkları ve Kayıkçıları". *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 içinde, hazırlayan Reşat Ekrem Koçu, 5634. İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Koçu, Reşat Ekrem. "Fener Yangınları". *İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 10 içinde, hazırlayan Reşat Ekrem Koçu, 3644. İstanbul: Koçu Yayınları, 1971.
- Kostandov, Georgi P. *İstanbullu Bulgarlar ve Eski İstanbul*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları, 2018.

- Kömürçüyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi 17. Asırda İstanbul*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.
- Kuban, Doğan. *İstanbul Bir Kent Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2010.
- Kuruyazıcı, Hasan. "Bulgar Eskharhhanesi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 2 içinde, 328. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- MacFarlane, Charles. *Turkey and Its Destiny*, cilt 2. Londra: John Murray, Albemarle Street, 1850.
- Mantran, Robert. "17. ve 18. Yüzyıllarda İstanbul". *Dünya Kenti İstanbul* içinde, derleyen Afife Batur, 38-48. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, cilt 1-2. Çeviren Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1990.
- Millas, Herkül. "Rumlar". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 6 içinde, 360-368. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Millingen, Alexander Van. *Byzantine Constantinople the Walls of the City and Adjoining Historical Sites*. London: Elibron Classics Replica Edition, 1899.
- Müller-Wiener, Wolfgang. *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*. Çeviren Ülker Sayın. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- Müller-Wiener, Wolfgang. "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar". *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi* içinde, derleyen Ekmeleddin İhsanoğlu, 53-120. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1992.
- Pinon, Pierre. "The Parcelled City: Istanbul in the Nineteenth Century". *Rethinking XIXth Century City* içinde, derleyen Attilio Petruccioli, 45-64. Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1998.
- Sakaoğlu, Necdet. "Fenerliler". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 3 içinde, 288-290. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- SALT Araştırma Arşivi.
- Shaw, Stanford Jay. "The Ottoman Census System And Population". *International Journal of Middle East Studies* 9/3 (1978): 325-338.
- Stathis, Pinelopi. "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi: Patrikhane, Cemaat Kurumları, Eğitim". *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* içinde, derleyen Athanasia Anagnostopulu, 1-35. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Stathis, Pinelopi. "1878'e Kadar İstanbul'daki Bulgar Cemaati", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Gayrimüslimler* içinde, derleyen Yeorgios Kiutuçkas, 36-51. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Şahin, Musa Süreyya. *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1999.
- Tapan, Mete ve Hasan Kuruyazıcı. "Stefan (Stevi) Kilisesi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 7 içinde, 45. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1994.
- Tekeli, İlhan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler". *Tanzimat'tan Günümüze Türkiye Ansiklopedisi*, cilt 2 içinde, hazırlayan Murat Belge, 456-475. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Tekeli, İlhan. *İstanbul'un Planlanmasının ve Gelişmesinin Öyküsü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Türker, Orhan. *Fanari'den Fener'e*. İstanbul: Sel Yayıncılık, 2001.
- Yerasimos, Stefan. "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine". *Tanzimat: Değişim Süreci İçinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde, derleyen Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, 347-363. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2006.
- Yetişkin Kubilay, Ayşe. *İstanbul Haritaları 1422-1922*. İstanbul: Denizler Kitabevi, 2012.